

TOT OBJECTE ÉS POLÍTIC.
REFLEXIONS SOBRE UN TREBALL DE CAMP AL JAPÓ¹
*ALL OBJECTS ARE POLITICAL:
REFLECTIONS ON FIELDWORK IN JAPAN*

Blai Guarné
Universitat Autònoma de Barcelona

Resum

El títol del clàssic de la literatura etnogràfica *Reflexions sobre un treball de camp al Marroc* de P. Rabinow (1977) serveix d'inspiració per revisar l'experiència del treball de camp al Japó realitzat per l'autor de l'article entre els anys 2004 i 2006. El temps previ al treball de camp, el seu desenvolupament, i l'experiència del retorn es relaten a través de l'exposició d'un conjunt de vinyetes etnogràfiques que ressegueixen la configuració d'una recerca centrada en la pràctica cultural de l'escriptura *katakana*. En aquest procés, la transliteració dels estrangerismes al japonès revela l'escriptura com a lloc de reflexivitat per a la deliberació de l'experiència cultural dels interlocutors i el propi antropòleg.

Paraules clau: etnografia, Japó, reflexivitat, escriptura, transvaloració

Abstract

The title of Paul Rabinow's classic work *Reflections on Fieldwork in Morocco* (1977) inspired a review of the author's fieldwork experience in Japan between 2004 and 2006. The time prior to this fieldwork, the research itself, and the experience of returning from the field are described through ethnographic vignettes that explore how a research project focused on *katakana* script as a cultural practice took shape. In this process, the transliteration of loanwords in Japanese reveals writing as a site of reflexivity for a consideration of the cultural experience of both the ethnographer's interlocutors and the anthropologist himself.

Keywords: ethnography, Japan, reflexivity, writing, transvaluation

1. Aquest treball s'emmarca en el projecte de recerca MINECO I + D "El impacto de Asia oriental en el contexto español" (FFI2011-29090) del Grup de Recerca InterÀsia de la Universitat Autònoma de Barcelona.

All ethnographical descriptions are homemade [...] they are the describer's descriptions, not those of the described
Clifford Geertz (1988)

Quan a finals del 2008 vaig arribar a la Stanford University, una de les coses que més em van cridar l'atenció va ser un magnífic mapamundi exhibit al passadís principal del Departament d'Antropologia. Hi havia anat per realitzar una estada postdoctoral que m'ocuparia els dos anys següents, i la presència d'aquell planisferi em situava instantàniament davant la recerca doctoral en curs. El mapa estava travessat per línies que connectaven els indrets més remots del planeta amb la fotografia i un breu perfil investigador dels estudiants que estaven fent treball de camp. Aquell mapa no sols explicava la recerca dels doctorands sinó que mostrava orgullós els tentacles formatius del Departament pel món, d'un mode força llunyà al que havia viscut quan estudiava el doctorat a la Universitat de Barcelona. Abans d'això, durant els cinc anys de la llicenciatura en Geografia i Història (especialitat Antropologia Cultural), sols en un parell d'ocasions es va esmentar el Japó com a camp etnogràfic i sempre en relació al treball a distància fet per Ruth Benedict cinquanta anys abans. Segurament per aquest motiu, vaig apressar-me a adquirir *L'imperi dels signes* (1970) quan una tarda vaig trobar-ne un exemplar a la paradeta de llibres de segona mà que s'instal·lava cada dijous al vestíbul de l'antiga Facultat de Diagonal. Recordo la delicada edició de Mondadori amb les fotografies en blanc i negre reproduint la cal·ligrafia de Barthes en l'anotació de passatges fugissers que aleshores veia com a llambregades genials en la descripció del Japó.

És difícil copsar l'extraordinària habilitat de Barthes per penetrar, no tant les textures culturals del Japó, com el nostre imaginari (Intel·lectual/Europeu/Occidental) sobre la seva societat, traçada en una imatge consistent que esdevé plenament significativa. No deixa de ser irònic que l'autor que fou capaç de revelar a les *Mitologies* (1957) els mecanismes representacionals que traven en jocs entre el *denotatiu* i el *connotatiu* les imatges del consum, teixís un relat que ens sedueix i subjuga a parts iguals, com si fes del Japó la seva pròpia versió de la publicitat de *Pastas Panzani*. En la millor tradició de les lletres franceses, Barthes s'inscriu en una línia de continuïtat tan crítica com complaent amb d'altres "mags" de l'Orientalisme com Pierre Loti. Un cop hem entrat a *L'imperi dels signes* difícilment podrem concebre un Japó diferent al descrit a les seves pàgines, atrapats pel reconeixement constant dels buits significatius que componen el relat sobre un fictici "Allà" al que Joseph J. Tobin (1992:7) caracteritza com "an offensively or a satirically naïve ethnography of Japan".

1) Allà

Si recupero aquests records és per exposar fins a quin punt uns dels principals reptes, si no el principal, que cal afrontar com a estudiant de doctorat és la configuració d'un criteri intel·lectual propi; un corpus de referents teòrics que permeti construir un lloc des del qual pensar, en el projecte de bastir un discurs original en la interpretació de la realitat. Inevitablement, els primers referents són els apresos a classe, els transmesos pels professors en un gest que l'estudiant assumeix com a propi, com si el discurs que el docent articula s'hagués traçat sense esforç en un tot coherent i no fos el resultat d'un feixuc itinerari intel·lectual fet de provatures i temptatives, que ho té tot de personal i molt de degut.

En el meu cas, quan endegava el doctorat en antropologia a mitjans dels noranta, la manca de referències antropològiques sobre el Japó anava aparellada a la falta d'un criteri per moure-m'hi, que em donés certa confiança per saber on posava els peus i per on podia passar de puntetes. A la biblioteca eren accessibles els clàssics de Ruth Benedict *The Chrysanthemum and the Sword* (1946), i de Chie Nakane *The Japanese Society* (1970), però tot i que podia contextualitzar el primer com un encàrrec de la intel·ligència militar dels EEUU per preparar l'administració del país durant la postguerra, valorant-ne els trets més relativistes gràcies a la revisió de Geertz (1988), en el cas del segon desconeixia que el Ministeri d'Exteriors japonès l'havia triat per explicar el Japó al estrangers, amb el propòsit de donar a conèixer les bondats del seu model social i econòmic. Les obres del psicoanalista Takeo Doi (1971, 1985), amb la seva identificació d'estructures profundes de la psique japonesa com l'*amae* ("co-dependència"), constituïen el contrapunt psicològic al model sociològic de Nakane, actuant com el *psychological glue* –en l'afortunada expressió de Roger Goodman (2005: 62)– de l'empostissat funcionalista formulat per aquesta autora. Encara no n'era conscient però aquell era un moment força significatiu per apropar-se al Japó. Les conseqüències de l'esclat de la bombolla econòmica a principis de la dècada havien fet entrar en crisi l'articulació política del model que des dels anys setanta caracteritzava la seva realitat com una societat culturalment homogènia i socialment uniforme. El Japó pretesament harmònic i estable descrit per Nakane i Doi encarava així a principis dels noranta el repte de reconciliar el relat hegemònic sobre les bondats i fortaleces del model social japonès amb la inestabilitat econòmica del moment. No és aquesta l'ocasió per entrar a considerar els matisos d'aquest procés però sí que es necessari que esmenti aquest substrat a fi i efecte d'entendre les implicacions polítiques del context intel·lectual al qual, des de la distància i sense un criteri especialitzat, m'havia d'enfrontar.

Aquest context es trobava en plena transició del que podríem anomenar el *paradigma de la homogeneïtat*, en la descripció d'un Japó monoètnic i uniforme, al de la *complexitat*, en l'aproximació cultural a una societat multiètnica i estratificada on la diferència (cultural, social, individual) reclamava un lloc constitutiu. Amb els precedents dels treballs sociològics de Yoshio Sugimoto i Ross Mouer (1986, 1989), aquest gir ecllosionaria des de finals dels noranta amb la publicació de l'estudi de Tessa Morris-Suzuki, *Re-inventing Japan* (1998), i amb l'aparició a l'inici de la dècada següent del llibre *Multietnic Japan* (2001) de John Lie, pocs anys abans d'endegar el meu treball de camp. Aquestes obres, juntament amb d'altres (Befu 2001; Befu i Guichard-Auguis 2001) que veuriem la llum en aquell moment o pocs anys més tard (Graburn et al. 2008; Willis i Murphy-Shigematsu 2008), contribuirien d'un mode substantiu a la interpretació cultural d'una societat en què la definició essencial de la idea mateixa d'*identitat japonesa* començava a posar-se en qüestió, en un context de multiculturalitat creixent que seria paulatinament fagocitada pel discurs polític oficial.

Tot i que algun viatge a Londres m'havia permès accedir a les reflexions de camp de Joy Hendry (1999), la manca d'accés als debats en curs sobre l'antropologia del Japó constituïa un problema a afrontar al qual s'hi sumava la dificultat de trobar finançament per al meu projecte doctoral. La necessitat de dedicar un temps a explorar i construir un corpus teòric sòlid, i de continuar formant-me en l'estudi del japonès, m'esperonaren a la professionalització en un camp en el que aquesta idea esdevenia gairebé una quimera. Recordo perfectament la primera vegada que em vaig donar d'alta com a autònom, a les dependències municipals de la Torre Mapfre, al districte de Vila Olímpica de Barcelona. Mentre buscava un epígraf d'IAE en el que encabir-me, vaig poder constatar el reconeixement professional real que tenia l'antropologia. L'epígraf número 881 "d'astròlegs i similars" despertava la meua enveja davant el fet d'haver-me d'assignar al número 821 com a suposat "personal docent d'àmbit superior", paradoxalment, sense institució d'àmbit superior en la que trobar finançament pel meu projecte. Beques i encàrrecs investigadors per a diverses institucions, desenvolupaments de materials didàctics per a universitats a distància i docència discontinua, em van permetre anar trampejant durant uns anys en els que em formava per encarar, amb certes garanties, l'estada de camp. Totes les experiències són significatives i la vivència d'un recorregut en què la inestabilitat d'aquell que s'ha de traçar un camí sense un mapa a l'abast, va conformar en mi una imatge de solitud i estrangeria que esdevindria força significativa en el treball etnogràfic que havia de portar a terme.

A principis dels dos mil vaig sol·licitar i guanyar una beca per a investigadors estrangers del Programa Monbukagakushō (Ministry of Education, Science, Sports and

Technology) del Govern del Japó, i el dia del meu aniversari del 2004 marxava al Japó per embarcar-me en un projecte de camp (2004-2006) que canviaria la meva experiència de l'antropologia.

2) *On és la Sra. Geertz?*

El fet d'haver destinat un temps a preparar-me per a la recerca al Japó implicà que la meua vida a Barcelona hagués anat creixent durant aquells anys. En el moment de marxar això tenia pros i contres, si és possible encapsular en els termes d'una dicotomia d'aquest tipus la complexitat del dia a dia. Per una banda, havia crescut intel·lectualment i marxava amb un conjunt de publicacions que em resultarien força útils per entrar en contacte amb d'altres investigadors. En aquell moment no era conscient de com els recorreguts intel·lectuals traçats durant aquest temps resultarien fonamentals per reconèixer el que esdevindria el meu objecte d'estudi: la pràctica de la escriptura *katakana* en la transliteració dels estrangerismes al japonès, concretant així el projecte sobre discursos representacionals que portava entre mans. A la recerca intel·lectual s'hi sumava una condició necessària per emprendre el treball de camp: el coneixement del japonès. Com assenyalen Bestor et al. (2003: 9) rememorant les seves primeres passes etnogràfiques al Japó, si és ben cert que la competència lingüística és bàsica, no ho és pas menys que "the ability to do fieldwork and linguistic fluency are by no means the same thing".

A tots aquest "pros" s'hi oposaven uns "contres" tant professionals com personals pels que difícilment trobava un referent sobre com actuar. En el nivell professional, la vida s'havia anat complicant amb compromisos laborals que havien fet possible finançar la preparació que requeria l'estada de camp, i als que havia de posar fi o, si menys no, deixar en suspens amb les incerteses que això plantejava de cara a la tornada. En l'àmbit personal, la manca de referents era encara més punyent. Portava uns anys amb la meua parella i la recerca al Japó comportava una separació que, volgués o no, es faria present en els moments més difícils. Les primeres setmanes al Japó, a l'habitació de la residència d'estudiants del districte de Setagaya-ku (Tòquio) on vivia, em venia tot sovint al cap la imatge de la "desaparició" inexplicada de la Sra. Geertz amb que el seu marit ens confronta a "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight" (Geertz 1973). Si a l'inici del text, Geertz ens explica que la seva dona l'acompanya en les penúries de la febre palúdica i la desconfiança natural per un indret desconegut, poc després la Sra. Geertz desapareix del seu relat, com ens fa notar hàbilment Vincent Crapanzano (1986).

No em podia treure del cap la idea que la meua vida es trobava en suspens, perseguint un projecte teixit a l'ombra de la imatge romàntica de l'antropòleg al camp i les evocadores paraules de Barthes descobertes durant la llicenciatura. És a dir, la idea que tot allò que fins aleshores havia estat la meua circumstància ingressava en una suspensió temporal que imaginava com la pitjor de les característiques possibles per endegar la recerca etnogràfica. Haver deixat enrere les certeses d'una vida força establerta es conciliava malament amb la narració heroica del treball de camp malinowskià i, precisament per això, suposo que em reconfortava pensar que fins i tot el mestre havia estat incapaç de resistir episodis recurrents de debilitat (vid., Malinowski 1967). En certa manera, la imatge de la Sra. Geertz, més ben dit, de la seva desaparició textual, evidenciava els silencis sobre l'experiència de camp que componen les etnografies, i que ara esdevenien més eloqüents que mai al confrontar-me amb la meua presència solitària i diletant. La complexitat que planteja el desenvolupament de la recerca etnogràfica, sobretot als seus estadis inicials, unida a la solitud personal i la càrrega per la responsabilitat que sentia afrontar, expliquen que el primer any perdés gairebé deu quilos de pes. Tot i l'interès que la meua presència despertava entre els companys del Departament d'Antropologia de la Universitat de Tòquio i la generositat del meu mentor, l'adscripció a la que els japonesos consideren la universitat més prestigiosa del país, no feia sinó elevar encara més el meu grau d'insatisfacció pel poc partit que era capaç de treure als primers mesos de l'estada.

L'exposició d'aquestes circumstàncies pot semblar un exercici d'exhibicionisme innecessari, fins i tot un gest de narcisisme etnogràfic a destemps, però tinc interès en plantejar-la perquè, sense saber-ho, el que aleshores em semblaven incapacitats resultarien fonamentals per establir una relació més profunda amb la gent que a poc a poc anaven convertint-se en els meus interlocutors al camp. Tot i no haver-ho previst, mostrar les pròpies debilitats no va ser una mancança en una societat com la japonesa en la que, per una banda, el discurs de la homogeneïtat al que abans m'he referit havia imposat fermament la idea que els estrangers experimenten un sentiment d'alienació a l'instal·lar-s'hi i, per una altra, en la que la construcció cultural de l'esforç troba en fórmules com l'expressió *ganbatta!* (“ànim”, “força”) la valoració no tant dels assoliments com de la perseverança a l'hora d'enfrontar els propis límits. He d'agrair el gest càlid i respectuós d'aquelles persones que al trobar un ressò entre el que jo veia com les meves limitacions i la seva pròpia circumstància, em van permetre traçar més llocs de contacte dels que podia haver imaginat, establint un entorn de confiança per assumir els reptes (personals, intel·lectuals, lingüístics, etc.) del treball. L'experiència d'aquells primers moments de dubte em confrontaria més tard amb l'evidència de que potser el més preciós de la meua vivència de camp hauria de romandre entre nosaltres, a les pàgines del meu diari.

Quan ara reviso les anotacions preses aquells dies recupero una altra imatge poderosa, la de la meua presència al camp com la d'un adolescent que intenta fer-se un lloc en un grup del que cerca l'aprovació. En certa manera, la marginalitat que integra la presència de l'antropòleg al camp no és del tot aliena a aquesta imatge. Sovint els gestos de l'antropòleg són tan maldestres com els de l'adolescent que, de la nit al dia, ha crescut un pam i ensopega amb les seves pròpies passes, que s'equivoca contínuament en les formes i les interpretacions, que sense renunciar a la pròpia experiència no deixa de barrinar què és el que fa malament quan no aconsegueix l'acceptació i confiança dels altres. La solitud de l'adolescent no era pas aliena a la meua pròpia vivència, com tampoc ho era el que Kulick i Willson (1995) exposen com el tabú dels antropòlegs al camp: el sexe, en un retorn a una sexualitat adolescent que pensava haver deixat enrere reclosa, precisament, en aquells anys de canvi.

Aviat em vaig adonar que, certament, fer treball de camp a un entorn urbà no implica les dificultats dels entorns heroics en què el cànon consagra l'experiència de l'antropòleg. Recordava la crítica que als anys vuitanta es feia dels mediterraneïstes a l'acusar-los de sobre intensificar les seves troballes etnogràfiques per excusar que aquestes tinguessin lloc allí on els seus col·legues anaven de vacances. De fet, en un entorn urbà la consigna canònica de "viure la vida dels nadius" no té tampoc massa sentit. L'antropòleg no acompanya a la oficina als seus informants, a no ser que faci una etnografia de la seva pràctica laboral, no cuina amb ells, llevat d'ocasions concretes ni, en el meu cas, porta els nens a les seves escoles. Sens dubte, en segueix les rutines, els acompanya en el metro, menja als mateixos llocs i comparteix amb ells tot el que aquests li deixen de les seves vides, però tot sovint es descobreix preguntant-se si quan es diverteix al *karaoke* fa el que d'ell s'espera o simplement es deixa emportar. Tot i així, pot experimentar el que Rabinow (1992: 50) caracteritza amb ironia com la sensació de sentir-se en un entorn "immensament etnogràfic". Per altra banda, a un entorn urbà els reptes a afrontar no són pas diferents dels clàssics, quelcom que en certa mesura em conferia la tranquil·litat d'estar fent un treball de camp substantiu: trobar interlocutors, anar construint relacions amb prou recorregut, observar, passejar, conversar, i fer de la seva pràctica eines de recerca que permetin recollir experiències significatives.

Va ser així com un dissabte a la tarda vaig rebre una trucada a l'interfón que comunicava la meua habitació amb el vestíbul de la residència on vivia. La Sra. Miyamoto m'urgia a passar per la sala d'usos comuns i assistir a l'exhibició de *kimono* que havia preparat l'associació de veïns del barri. Al Japó, les associacions de veïns (*chōnaikai*) juguen un paper central en la vertebració de la comunitat i el manteniment de la seva estructura, encarregant-se de serveis tan bàsics com la neteja dels carrers després de treure

la brossa, l'arranjament dels jardins, o l'organització d'esdeveniments comunitaris. Encara que m'havia apuntat a l'exhibició, em va sorprendre la urgència de la trucada de la Sra. Miyamoto, una de les membres més actives de l'associació, sempre a punt per acompanyar a un nouvingut a fer els tràmits necessaris d'empadronament a l'ajuntament del barri, o oferir unes lliçons de *shodō* (cal·ligrafia tradicional) mentre cridava teatralment *yukkuri, yukkuri, yukkuri!* (“lentament, lentament, lentament”), tot assegurant-se que el pinzell lliscava sobre el paper amb la cadència adequada. Quan hi vaig arribar, la Sra. Miyamoto m'esperava amb un *kimono* preparat per posar-me'l, juntament a un reporter del diari *Yomiuri shinbun* que volia fer-me una entrevista sobre l'experiència. Davant meu, feien cua uns companys procedents de Xina, Vietnam i Myanmar que, tot i haver arribat abans, no semblaven tan interessants periodísticament com per ser objecte d'un reportatge. El fet de ser l'únic occidental que participava a l'activitat em va fer pensar en l'interès del reporter i dels membres de l'associació a l'hora de fer-ne la crònica.

El diumenge de la setmana següent la meua imatge apareixia a la pàgina de la secció local del diari i al cap d'uns dies el Sr. Nishimura, president de l'associació, en penjava el retall al tauler d'informacions de la residència, proporcionant-me un estatut singular durant les setmanes posteriors. Més enllà de l'anècdota i de la visibilitat que em va conferir entre els membres de l'associació, i per extensió al barri, aquesta experiència em confrontà amb la meua imatge com estranger “experimentant la tradició japonesa” i enaltint-ne el seu sentit estètic, *à la* Barthes. El meu nom escrit en *katakana*, l'escriptura emprada per transcriure els estrangerismes en japonès, comprenia d'un mode totalitzant i essencial la meua estrangeria, registrant-la en un pla representacional que, des d'aquell mateix moment, em vaig decidir a explorar.

3) Lloc de reflexivitat

És gairebé un lloc comú en la recerca etnogràfica parlar del paper que hi juga la *serendipia* en la conformació atzarosa de recorreguts que esdevenen significatius en el decurs de l'experiència de camp. Joy Hendry (2003) exposa el paper clau que la *serendipia* va jugar en l'establiment del seu treball al Japó. En el meu cas, la obvietat del *katakana* en la caracterització de la meua presència feia que es revelés com un objecte etnogràfic tan imprevisit com suggeridor. El *katakana* integrava tot allò que havia estat treballant abans d'arribar al Japó: una pràctica d'escriptura (Guarné 2006) que significava plenament a un nivell representacional (Guarné 2004). M'endinsava així en una anàlisi que, en darrer terme, m'acabaria portant a la revisió de les idees de *llengua japonesa* (*kokugo*) i

estrangerisme (*gainaigo*), i el seu paper en la conformació cultural i identitària del Japó modern. Tot i que el record no és res més que un relat de derives finalistes escrit en clau de present, conservo força viu el moment precís en què el *katakana* es mostrà com un objecte significatiu per a l'anàlisi etnogràfica que em permetria endinsar-me en l'estudi cultural del Japó.

Explicat a grans trets², el *katakana* és un dels tres sistemes que integren l'escriptura japonesa en una combinació d'elements semàntics (els caràcters sino-japonesos del *kanji*) i fonètics (els sil·labaris del *kana*: *hiragana* i *katakana*). Mentre que les grafies del *hiragana* s'empren per a l'escriptura dels elements lingüístics japonesos, el *katakana* s'aplica principalment a la transliteració dels estrangerismes així com a la emfasització de paraules, la representació de formes onomatopèiques, la transcripció de la onomàstica i d'altres usos científic-tècnics especialitzats. A l'escriure una veu estrangera, el *katakana* desplega una dinàmica ambivalent i contradictòria articulant un procés dual que, alhora que l'adapta a la fonètica i ortografia japoneses, la consigna en una escriptura singular. Una escriptura que, al no aplicar-se a veus japoneses i sino-japoneses excepte en condicions especials, mai deixa de referir l'ombra d'una diferència. En certa mesura, el *katakana* reproduïx aquesta diferència sols quan ha desaparegut, quan ha deixat d'existir, a partir de l'adaptació d'una veu al japonès i, per tant, de la seva (re)significació (socio)lingüística en aquesta llengua. La seva pràctica ens situa així davant d'una escriptura incerta i elusiva que accentua la diferència des de la seva pròpia extinció, testimoniant el lloc fonamental que ocupa en la producció cultural identitària. En aquesta pràctica ortogràfica resulten instrumentals, per una banda, les característiques d'una llengua com el japonès amb un alt grau d'homofonia i, per una altra, l'entitat híbrida de la seva escriptura, un sistema logo-sil·làbic integrat per elements semàntics i fonètics amb una ortografia que no separa les unitats que componen una frase. L'alternança en el tipus de grafia (*kanji/hiraganakatakana*) actua així com un índex que permet delimitar les paraules. Podríem dir que opera com un marcador del sentit, possibilitant el reconeixement d'una paraula a partir de la seva adscripció al conjunt ideal del lèxic japonès i sino-japonès (en *kanji* i *hiragana*), o al conformat per les veus estrangeres i aquelles que sense ser-ho expressen una diferència particular (en *katakana*). Una derivada emergeix d'aquesta diferenciació: la substantivació del lèxic estranger en la seva escriptura en *katakana*, traçant una dinàmica d'implícacions profundes en la configuració d'universos lingüístics i culturals que adquireixen tot el seu sentit a un nivell representacional.

2. Per a una explicació detallada, veure Guarné (2014)

En un primer moment l'aplicació crítica de les nocions *emic* d'*uchi/soto* (“interior/ exterior”), desenvolupades com categories analítiques en aproximacions antropològiques precedents³, resultava plenament significativa en l'estudi de la pràctica cultural del *katakana*, encaixant perfectament amb les impressions dels meus interlocutors. Tanmateix, en el decurs de l'observació directa aquest encaix s'anà revelant com massa perfecte, esbossant un camí que escorava l'anàlisi cap a una interpretació sotmesa a un solc essencialitzador. Així, si per una banda la idea de *soto* semblava ajustar-se precisament a l'expressió dels estrangerismes en *katakana*, per una altra, comprometia qualsevol intent d'explicar la dimensió híbrida que caracteritza una pràctica d'escriptura en què la diferència esdevé sols un rastre, una empremta, (re)produïda en el gest mateix del seu reconeixement. A poc a poc, el *katakana* es revelava com una escriptura que tant incorpora i integra, com aliena i diferencia, en una pràctica ambivalent i aparentment contradictòria que esdevenia significativa en relació a la caracterització homogeneïtzadora d'una societat on la diversitat interna s'invisibilitza en un grau sols proporcional a l'emfasització de les seves diferències amb l'exterior. En aquest sentit, les inconsistències que plantejava l'aplicació de la polaritat *uchi/soto* en la seva interpretació anaven més enllà de la mera crítica, confrontant-me amb la qüestió de fins a quin punt el valor descriptiu de les seves categories resultava proporcional al seu interès analític. Anys més tard, Takami Kuwayama (2009: 40-42) ens incitaria a reflexionar sobre aquest tema al preguntar-se d'un mode tan elemental com agut: “whose emics are they?”, fent-nos notar que a tota comunitat conviuen interpretacions diferents d'una mateixa categoria que sols adquireixen sentit en funció d'una multiplicitat de variables (classe, edat, gènere, etc.), la totalitat de les quals difícilment podem abastar.

No és aquesta l'ocasió per considerar en detall la construcció teòrica que vaig desenvolupar en la interpretació de les dades. Si esmento aquestes qüestions és per exposar en quin sentit la recerca de camp em va confrontar amb la necessitat imperativa de revisar les eines conceptuals apreses i, per tant, amb el repte d'aprofitar l'estada no sols per a la tasca etnogràfica sinó també per reformular assumpcions teòriques prèvies. La multiplicitat d'una pràctica com la del *katakana*, articulada des de la intersecció i el marge, m'obligava a plantejar un treball de camp en què la metodologia fos capaç de resseguir un objecte tan polièdric com l'escriptura, present arreu. En aquest repte, la configuració creativa d'imatges i caracteritzacions tan plàstiques com efímeres del món

3. L'estudi cultural de les classificacions *emic* japoneses ha virat de les aproximacions més substantivistes i estatificadores de les dècades dels setanta i vuitanta, a d'altres que refereixen la seva articulació com punts cardinals en relació als que es regulen i ajusten interessos, motivacions i comportaments individuals i col·lectius en funció d'un ideal social comú. Sobre aquestes qüestions, veure Guarné (2013)

del consum es revelà com un àmbit especialment fèrtil per a l'observació de la seva pràctica. L'aplicació d'un enfocament etnogràfic multisituat –en la línia de les anàlisis de Joy Hendry (2000) i Ted Bestor (2004)– va configurar un recorregut etnogràfic en què transitaria per entorns circumstancialment localitzats de l'àmbit del consum a la ciutat de Tòquio, en un intent per copsar com l'experiència quotidiana es conforma en un entramat continu de veus, mots i escriptures.

He de referir, com una música constant en la meua aproximació als móns del consum, les reflexions sobre la fugacitat i la suspensió temporal que implica l'acte fotogràfic formulades per Berger i Mohr (1997), així com la curiositat netament etnogràfica del deambular de Franz Hessel (1997) pel Berlín de Weimar, que inspiraria a Walter Benjamin en el seu projecte de les arcades a París⁴. Vaig desenvolupar així el treball de camp en els àmbits més diversos de la interacció social, a floristeries i taules de restaurants, en vagons de tren i centres comercials, en grans magatzems, parcs, i cases particulars. És a dir, a tots els àmbits de la experiència que m'eren accessibles, deixant-me portar per itineraris personals que, a poc a poc, ampliaven el meu cercle més immediat (l'associació del barri, els companys de la facultat, els antics alumnes de la universitat, les seves famílies), a través de contextos en els quals la circulació de mots, objectes i persones definia el marc de la pròpia interpretació. Vaig anar traçant així un recorregut, temptatiu i obert, en què no sols intentava regular preguntes sinó que emprava silencis com una eina de recerca per propiciar que passessin coses, que emergissin percepcions, que s'expressessin impressions, comicitats, ironies i dissentits en l'experiència cultural. En aquest recorregut, algunes persones van esdevenir clau i es van anar singularitzant com interlocutors principals per la seva capacitat d'objectivar, reflexivament, la pròpia experiència. Unes vinyetes relatives a dos d'ells, el Sr. Tanaka, i qui esdevindria el meu amic Hama-chan, em permetran exposar això.

En una societat atrafegada i veloç com la japonesa, el fet que el Sr. Tanaka estigués jubilat jugava al meu favor per a que pogués dedicar-me gran part del seu temps. El vaig conèixer a través de l'associació d'antics alumnes de la Universitat de Tòquio i de seguida es va mostrar receptiu i col·laborador. Els passejos amb ell em van permetre accedir al que contínuament m'explicava com una presència excessiva de mots estrangers en el japonès. Veus que no sempre acabava d'entendre, quan el llenguatge es tornava massa nou, massa específic, massa opac, en expressions comercials que considerava prescindibles i que, en realitat, s'adreçaven a un públic consumidor del que es trobava massa

4. En aquesta tasca partia també de la consideració d'anàlisis prèvies que, en el cas de l'antropologia del consum al Japó, cristal·litzarien principalment a partir dels anys noranta. Exposo aquests referents a Guarné (2014)

lluny. Recordo una situació, no exempta de certa comicitat, quan a la secció de roba dels grans magatzems Tōkyū, al centre urbà de Shibuya (Tòquio), vam veure la fórmula *onsutairu* (*on style*) en l'etiqueta d'una americana. Decidit, el Sr. Tanaka va preguntar el seu significat a la dependenta, una noia impecablement vestida amb un uniforme blau marí. Convençut que entendria el seu significat al tractar-se d'algú d'una generació més jove que la seva i posterior a la meua, em va sorprendre veure com s'enrojolava mentre s'ho mirava del dret i del revés, tot intentant trobar una resposta. Entre mitjos somriures va cercar l'ajut d'una companya que des de feia estona observava la situació fent veure que no veia el que passava. Vam comentar el cas entre somriures forçats que intentaven treure pressió a una escena que començava a fer-se incòmode. Finalment, va quedar clar que cap de nosaltres entenia el que hi deia mentre les dependents convenien que, malgrat això, els resultava molt *sutairisshu* (*stylish*). El Sr. Tanaka em mirava satisfet al veure corroborada l'argumentació que s'havia esforçat a transmetre'm, la superficialitat dels mots *katakana-go* (“veus *katakana*”) com una part prescindible i secundària, un mer abillament de consum que comprometia la llengua japonesa. Quan dies més tard vaig comentar la situació amb en Shō, que havia crescut a un país de parla anglesa i retornà de nen al Japó, em va fer notar el malentès que l'havia provocada al tractar-se, segons ell, d'una errada en l'escriptura de l'etiqueta que en lloc de dir *oun sutairu* (*own style*) deia *onsutairu* (*on style*). Per a en Shō, que havia estat un *kikokushijo*⁵ (infant que retorna al Japó després d'haver crescut en un altre país), la situació resultava tan còmica com per al Sr. Tanaka però, al contrari que per a aquest, per la manca de competència en anglès que mostraven els japonesos. Poc després, comentant el cas amb en Tomohiro vaig rebre una nova explicació. Per a ell, lluny de tractar-se d'un error causat pel desconeixement de l'anglès, *onsutairu* havia d'entendre's com *on style*, és a dir, com a roba per anar a treballar (*on*) i no pas per descansar (*off*). Situacions tant anecdòtiques com aquesta, de suposats entesos i constants malentesos, feien visible l'articulació política de la diferència que plantegen els mots en *katakana*, registrant als meus interlocutors en una experiència de llunyania que ressonava en la meua pròpia vivència de camp.

El darrer mes abans de marxar, vaig fer-me plenament conscient del munt de llibretes amb anotacions i capsos amb materials que havia acumulat. Mentre pensava en com donar-li sentit, vaig deixar-ho tot aparcat per acomiadar-me pausadament d'aquells que m'havien ajudat. Fou en aquest moment quan en Hama-chan em convidà a visitar el lloc on havia crescut, la ciutat de Tachikawa (a l'oest de Tòquio), atret pel fulleró d'un edifici d'apartaments que es començava a construir a prop d'on passà la infància. Vaig

5. Sobre aquesta noció, veure Goodman et al. (2003) i Pang (2000).

poder copsar així una nova dimensió del *katakana* que revelaria un altre aspecte de les dades recollides. Amb en Hama-chan havíem compartit alguns viatges pel país i sobre tot moltes converses. A la frontera dels trenta anys, era un home culte i reflexiu, dotat d'una fina ironia que el feia caracteritzar Tachikawa com la seva *furusato* ("terra natal"). He d'assenyalar que, des de la dècada dels vuitanta, la noció de *furusato* constitueix un lloc central en la construcció cultural del paisatge japonès (vid., Ivy, 1995; Kelly 1986; Robertson, 1991). Un lloc que, com ens recorda Jennifer Robertson (1991), sols significa plenament en la seva intersecció representacional amb la noció de *kokusaika* ("internacionalització"), en una dialògica imaginària que essencialitza la tradició japonesa alhora que intensifica i reforça la representació cosmopolita de la seva societat.

Però a banda de ser la seva *furusato*, Tachikawa era i és coneguda arreu del Japó per haver albergat des del final de la guerra fins la dècada dels setanta la principal base militar nord-americana al país. Aeroports, oficines, casernes, zones d'entrenament, vivendes del personal, economats, escoles i centres recreatius feien de les seves instal·lacions una autèntica ciutat militar dins de Tòquio, passant a ser coneguda amb el sobrenom de *bēsu taun* (*base town*). A principis dels anys setanta, les seves activitats van ser transferides a una altra base aèria i, progressivament, les instal·lacions van ser desmantellades fins el retorn dels terrenys al govern japonès. El tancament de la base implicà un repte econòmic alhora que una oportunitat urbanística inaudita en un indret a poc menys d'una hora en tren dels principals centres de la capital. En aquest context, el fulletó de la immobiliària que guiava les nostres passes ens convidava a participar de l'orgull de ser els primers de viure en allò que qualificava com a *mirai toshi* ("ciutat del futur"). L'immoble promocionat, *Sankutasu Tachikawa* (*Sanctus Tachikawa*), abreujat com *T-1*, constituïa el primer edifici residencial d'un projecte municipal de reconfiguració urbanística que definia la ciutat com a *torio shiī* (*trio city*), una fórmula política que integrava tres valors fonamentals: *karuchā* (*culture*), *neichā* (*nature*) i *fyūchā* (*future*). El *fyūchā* dels nous edificis en construcció, la *neichā* del gran parc commemoratiu del cinquantè aniversari del regnat de l'emperador Shōwa (1983), i la *karuchā* de les obres d'art disseminades pels carrers, construïen la imatge oficial d'una nova ciutat que es monumentalitzava a marxes forçades, deixant endarrere qualsevol vestigi del seu passat com a *bēsu taun*. La nova Tachikawa s'escrivia en *katakana* en edificis residencials com la *tawā manshon* (*tower mansion*) que ens atreïa, on els espais dels apartaments s'anomenaven *beddorūmu* (*bedroom*), *paudā rūmu* (*powder room*), *basurūmu* (*bathroom*), *kicchin* (*kitchen*), *ribingu-dainingu rūmu* (*living-dining room*)⁶, amb magnífics *barukonī* (*balcony*) que s'obrien

6. En front de les designacions autòctones: *shinshitsu* ("dormitori"), *daidokoro* ("cuina"), *senmenjo* ("lavabo"), *o'tearai* ("servei"), *yokushitsu* ("cambra de bany").

a una nova orografia traçada amb esquadra i cartabó sobre el que havia estat considerat un territori sense urbanitzar, sense vida ni història prèvia. La difícil conciliació entre el passat recent del municipi, marcat per la postguerra, i la realitat del present es revelava d'un mode indirecte, com un record espectral, fantasmagòric (vid., Ivy 1995), en petits vestigis encara per demolir i sobre tot en l'escriptura d'un paisatge que escapava del passat a través dels mots en *katakana*, projectant-se en un futur que s'imaginava a tocar dels dits.

En aquest context, l'evocació nostàlgica d'en Hama-chan per una *furusato* no sols urbana sinó conformada per les runes d'una base militar nord-americana donava compte d'una pèrdua real i profunda, d'un trencament personal de ressonàncies col·lectives en què la intersecció paròdica amb la seva caracterització com a *hōmu taun* (*home town*) desafiava la representació d'un passat tradicional, tan fictici i imposat, com la base militar demolida. En certa manera, l'escriptura dels estrangerismes en *katakana* jugava un paper similar al descrit per la dinàmica *furusato/kokusaika* en integrar les dinàmiques polítiques –aparentment contradictòries però en realitat complementàries– del proteccionisme i la internacionalització, actualitzant la tensió entre les operatives culturals del nacionalisme i l'occidentalització que integren l'experiència japonesa de la modernitat. (Guarné 2014). El *katakana* esdevenia així un objecte d'articulació política del qual configurava un espai intermedi des d'on es transgredien les certeses del *passat* i el *futur*, la *identitat* i la *diferència*, el *japonès* i l'*estranger*. Altrament dit, un lloc de reflexivitat en la deliberació de l'experiència cultural que explicava alhora la meua pròpia experiència etnogràfica.

4) *Transvaloració*

En el meu cas, el retorn del camp va requerir cert temps. Seré breu en aquesta exposició però no vull pas deixar de referir en la seva interpretació la noció de *transvaloració* desenvolupada per Tzvetan Todorov (1986). Per a Todorov, la *transvaloració* constitueix un valor que, emanat del creuament de cultures, implica una mirada crítica cap a la pròpia particularitat cultural, una “vuelta sobre sí mismo de la mirada previamente informada por el contacto con el Otro” (Todorov 1988: 23). Es tracta d'una mirada que a partir del coneixement de l'Altre, pren consciència de la pròpia realitat cultural descobrint en ella una expressió universal. És a dir, un exercici que comporta el desenvolupament de la sensibilitat del revisitar la pròpia cultura des d'una perspectiva externa, sacejant la seva consideració a través d'un enfocament relativista i distant (Buxó 1994: 256). De fet, en el retorn, la mirada renovada cap a la meua pròpia realitat em feia des-

cobrir arreu l'empremta d'un *katakana* inexistent però tanmateix significatiu, com en l'ús de la cursiva en els plafons d'informació del transport metropolità que ara veia sobre intensificant la diferència d'una mateixa indicació escrita en català i a rengle seguit, en un castellà cursivitzat i un anglès en negreta. Tot objecte es revelava polític, referint sota una aparença tan lògica com la de l'escriptura en *katakana* dels estrangerismes pels meus informants, una dimensió (ideo)lògica subjacent a la seva pràctica cultural.

En el pla més anecdòtic, recordo com les primeres setmanes després de tornar van ser pausades encara que no per això, exemptes d'algunes característiques que les persones del meu entorn més immediat observaven amb delit. La gestualitat marcada de reverències subtils i cops de cap afirmatius era sols la part visible d'altres sensacions que em travessaven a un nivell més íntim. Recordo que mentre desfeia les maletes i pensava on encabir els materials que havia enviat per correu, em vaig descobrir col·locant-ho tot ben endins dels prestatges, no fos cas que un terratrèmol ho fes caure. M'apropava a la gent guardant certa distància que percebia contínuament vulnerada, llençava llambregades de censura a aquells que alçaven la veu, i el soroll m'atabalava com si mai hagués estat envoltat de l'atmosfera eixordadora de sintonies i músiques dels districtes comercials de Tòquio. Els ulls em ploraven afectats d'una mena de conjuntivitis que em dificultava "enfocar" la mirada, encara que vist retrospectivament potser no fos sols per això.

Tanmateix, els efectes físics i emocionals no van ser els únics a afrontar. La meua amiga Milena, que havia fet de cooperant a Madagascar mentre jo era al Japó, se'n reia de la imperícia que mostrava i em recordava que, si no m'apressava "a tornar", la manca d'assertivitat no jugaria al meu favor a l'hora de cercar nous ajuts per continuar amb la redacció de la tesi. En aquella època, la metàfora del "not being invited to the party" formulada per Susan DiGiacomo (1997: 92) en l'exposició de la seva vivència de les jerarquies i desigualtats acadèmiques esdevenia una imatge precisa de la meua pròpia realitat⁷, mentre començava a escriure l'etnografia tot intentant retenir la consigna de l'"objectivació participant" (Bourdieu 2003) i l'aforisme antropològic del "no vulguis agradar als teus informants, acontenta't en no ofendre'ls".

Finalment, l'exercici de reflexivitat que tot just començava a reflectir en el paper intentava seguir el fil traçat per altres autors sobre l'experiència de camp al Japó (Allison 1994; Bernstein 1983; Fowler 1996; Hendry 1999; Kondo 1990; LeBlanc 1999; Moeran 1985) i trobaria, més endavant, en les gairebé cinc dècades de treball etnogràfic de Keith Brown a Mizusawa (al nord-est del Japó), narrades a *Can't Go Native* (Plath 2010), un testimoni inspirador per prosseguir la recerca.

7. Expono aquesta experiència a Guarné (2012).

Bibliografía

- ALLISON, A. (1994) *Nightwork: Sexuality, Pleasure, and Corporate Masculinity in a Tokyo Hostess Club*, Chicago: University of Chicago Press.
- BARTHES, R. (1999) [1957] *Mitologías*, Madrid: Siglo XXI.
- BARTHES, R. (1991) [1970] *El imperio de los signos*, Madrid: Mondadori.
- BEFU, H. (2001) *Hegemony of Homogeneity: An Anthropological Analysis of "Nihonjinron"*, Melbourne: Trans Pacific Press.
- BEFU, H. i S. GUICHARD-AUGUIS (eds.) (2001) *Globalizing Japan. Ethnography of the Japanese Presence in Asia, Europe, and America*, London; New York: Routledge.
- BENEDICT, R. (1946) *The Chrysanthemum and the Sword: Patterns of Japanese culture*, Boston, Houghton Mifflin company.
- BERGER, J. i J. MOHR (1997) *Otra manera de contar*, Murcia: Mestizo.
- BERNSTEIN, G.L. (1983) *Haruko's World: A Japanese Farm Woman and Her Community*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- BESTOR, T. (2004) *Tsukiji: The Fish Market at the Center of the World*, Berkeley: University of California Press.
- BESTOR, T. et al. (2003) "Introduction: Doing Fieldwork in Japan" a T. Bestor et al. (eds.) *Doing Fieldwork in Japan*, Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 1-17.
- BOURDIEU, P. (2003) "Participant Objectivation", *Journal of the Royal Anthropological Institute* (NS), 9(2), 281-294.
- BUXÓ, M.J. (1994) "Sensibilidad antropológica en la reflexión transcultural. Esencias, problemas y estéticas" a J.A. Fernández de Rota (coord.) *Las diferentes caras de España*, La Coruña: Universidad de La Coruña, pp. 233-262.
- CRAPANZANO, V. (1991) [1986] "El dilema de Hermes. La máscara de la subversión en las descripciones etnográficas" a J. Clifford i G.E. Marcus (eds.) *Retóricas de la antropología*, Madrid: Júcar, pp. 91-122.
- DIGIACOMO, S.M. (1997) "The New Internal Colonialism", *Critique of Anthropology*, 17(1), 91-97.
- DOI, T. (1971) *The Anatomy of Dependence*, Tokyo; New York: Kodansha International.
- DOI, T. (1985) *The Anatomy of Self: The Individual Versus Society*, Tokyo; New York: Kodansha International.
- FOWLER, E. (1996) *San'ya Blues: Laboring Life in Contemporary Tokyo*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- GEERTZ, C. (1988) *Works and Lives: The Anthropologist as Author*, Stanford, Calif.: Stanford University Press.

- GEERTZ, C. (1973) "Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight", a *The Interpretation of Cultures*, New York: Basic Books, pp. 412-453.
- GOODMAN, R. (2005) "Making Majority Culture" a J. Robertson (ed.) *A Companion to the Anthropology of Japan*, Malden, MA; Oxford: Blackwell Pub., pp. 59-72.
- GOODMAN, R. et al. (eds.) (2003) *Global Japan: The Experience of Japan's New Immigrant and Overseas Communities*, New York: Routledge Curzon.
- GRABURN, N., J. ERTL i R.K. TIERNEY (eds.) (2008) *Multiculturalism in the New Japan: Crossing the Boundaries Within*, New York: Berghahn Books.
- GUARNÉ, B. (2004) "Imágenes de la diferencia. Alteridad, discurso y representación" a E. Ardèvol i N. Muntañola (coords.) *Representación y cultura audiovisual en la sociedad contemporánea*, Barcelona: UOC, pp. 47-127.
- GUARNÉ, B. (2006) "Oralidad, escritura y tecnologías modernas de la comunicación" a A. Gil (coord.) *Tecnologías sociales de la comunicación*, Barcelona: UOC, pp. 43-138.
- GUARNÉ, B. (2012) "The World is a Room: Beyond Centers and Peripheries in the Global Production of Anthropological Knowledge", *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology*, 63, 8-19.
- GUARNÉ, B. (2013) "Configuraciones socio-espaciales japonesas: una aproximación tentativa a la polaridad *uchi-soto*", *Anales del Museo Nacional de Antropología*, XV, 102-119.
- GUARNÉ, B. (2014) "La escritura de lo ajeno. Ambivalencia e hibridación en el *katkana* japonés", a G. Orobitg i R. Canals (coords.) "Imatges, Mirades i Representacions" (Dossier I), *QuAderns-e de l'Institut Català d'Antropologia*, 19(1), 122-139.
- HENDRY, J. (2000) *The Orient Strikes Back: A Global View of Cultural Display*, Oxford; New York: Berg.
- HENDRY, J. (2003) "From Scrambled Messages to an Impromptu Dip: Serendipity in Finding a Field Location" a T. Bestor et al. (eds.) *Doing Fieldwork in Japan*, Honolulu: University of Hawai'i Press, pp. 55-70.
- HENDRY, J. (1999) *An Anthropologist in Japan: Glimpses of Life in the Field*, London; New York: Routledge.
- HESSSEL, F. (1997) [1929] *Paseos por Berlín*, Madrid: Tecnos.
- IVY, M. (1995) *Discourses of the Vanishing: Modernity, Phantasm, Japan*, Chicago: University of Chicago Press.
- KELLY, W. (1986) "Rationalization and Nostalgia: Cultural Dynamics of the Middle-Class Japan", *American Ethnologist*, 13 (4), 603-618.
- KONDO, D.K. (1990) *Crafting Selves: Power, Gender, and Discourses of Identity in a Japanese Workplace*, Chicago: University of Chicago Press.

- KULICK, D. i M. WILLSON (1995) *Taboo: Sex, Identity, and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*, New York: Routledge.
- KUWAYAMA, T. (2009) "Japan's Emic Conceptions" a Y. Sugimoto (ed.) *The Cambridge Companion to Modern Japanese Culture*, Melbourne: Cambridge University Press, pp. 38-55.
- LEBLANC, R. (1999) *Bicycle Citizens: The Political World of the Japanese Housewife*, Berkeley: University of California Press.
- LIE, J. (2001) *Multiethnic Japan*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- MALINOWSKI, B. (1967) *A Diary in the Strict Sense of the Term*, New York: Harcourt, Brace & World.
- MOERAN, B. (1985) *Ōkubo Diary: Portrait of a Japanese Valley*, Stanford, Calif.: Stanford University.
- MORRIS-SUZUKI, T. (1998) *Re-inventing Japan: Time, Space, Nation*, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe.
- MOUER, R. i Y. SUGIMOTO (1986) *Images of Japanese Society: A Study in the Structure of Social Reality*, London; New York: Kegan Paul International.
- NAKANE, C. (1970) *The Japanese Society*, Berkeley: University of California Press.
- PANG, C. L. (2000) *Negotiating Identity in Contemporary Japan: The Case of Kikokushijo*, London; New York: Kegan Paul International.
- PLATH, D.W. (2010) *Can't Go Native*, Media Production Group [56 minuts].
- RABINOW, P. (1992) [1977] *Reflexiones sobre un trabajo de campo en Marruecos*, Madrid: Júcar.
- ROBERTSON, J. (1991) *Native and Newcomer: Making and Remaking a Japanese City*, Berkeley: University of California Press.
- SUGIMOTO, Y. i R.E. MOUER (1989) *Constructs for Understanding Japan*, London; New York: Kegan Paul International.
- TOBIN, J.J. (1992) "Introduction: Domesticating the West" a J.J. Tobin (ed.) *Remade in Japan: Everyday Life and Consumer Taste in a Changing Society*, New Haven: Yale University Press, pp. 1-41
- TODOROV, T. (1988) [1986] "El cruzamiento entre culturas" a T. Todorov et al. *Cruce de culturas y mestizaje cultural*, Madrid: Júcar, pp. 9-31.
- WILLIS, D.B. i S. MURPHY-SHIGEMATSU (eds.) (2008) *Transcultural Japan: At the Borderlands of Race, Gender, and Identity*, London: Routledge.